

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та прадавньої історії населення Євразії

УДК 94 (477) “XVIII – XIX ст.”: 572.9

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ШТУНДИЗМУ В ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КІНЦІ XVIII – ПРОТЯГОМ XIX СТОЛІТТЯ.

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті аналізуються історичні передумови духовного пробудження на південноукраїнських землях, зокрема, формування такого неоднозначного релігійного явища, як штундизм. Головна увага приділена з'ясуванню причин, які вплинули на перехід селян від православ'я до штундистських общин.

Ключові слова: ревівалізм, штундизм, меноніти, баптизм, протестантизм, німецькі колоністи, “вюстівські гуртки”, південноукраїнські землі, духовний стан.

В статье анализируются исторические предпосылки духовного пробуждения в южно-украинских землях, в частности формирование такого неоднозначного религиозного феномена, как штундизм. Основное внимание обращено на выяснение причин, которые повлияли на переход крестьян от православия к штундистским общинам.

Ключевые слова: ревивализм, штундизм, менониты, баптизм, протестантизм, немецкие колонисты, “вюстовские кружки”, южноукраинские земли, духовное состояние.

In the Article the historical pre-conditions of the spiritual awakening are analysed on South-Ukrainian lands, in particular forming of such ambiguous religious phenomenon as shtundizm. The main attention is paid to finding out the reasons which influenced the transition of peasants from the orthodoxy to shtundists communities.

Key words: revivalizm, shtundizm, mennonites, baptism, protestantizm, German colonists, “vyustivski groups”, South-Ukrainian earths, spiritual state.

Кінець XVIII – XIX століття характеризується перманентними змінами в усіх сферах життя українського суспільства, у тому числі в його духовній складовій. Зміна у свідомості частини українського суспільства, перегляд життєвих цінностей, подолання примусово сформованого релігійного світогляду відбувається під впливом відродження культурно-історичних надбань, складовою яких є духовні традиції всього українського народу. В історії української релігійної культури важливе місце займає така гілка

християнства, як протестантизм. Серед численних напрямів протестантизму один відіграв значну роль у релігійному житті півдня України початку XVII століття – штундизм (від німецького слова *Stunde* – година). Певний час штундизм мав домінантне значення в духовному житті частини українського населення, що призвело до різноманітних процесів як у релігійному, так і в суспільному житті південноукраїнських земель у другій половині XIX століття.

Штундизм за своєю суттю є класичною сектою. Він почав поширюватися на півдні України, а в подальшому й по всій території України, де здобув усе більше й більше прихильників. Характерною особливістю штундизму було те, що він міг пристосовуватися в умовах різних релігійних ситуацій, де він виникав і набував свого поширення.

Процеси, які відбувались на півдні України в кінці XVIII – протягом XIX століття – релігійне пробудження, звільнення селян від кріпацтва, криза офіційної православної церкви – сприяли формуванню розуміння особливостей краю, посиленню інтересу до його історії. Науковці й аматори переважно висвітлювали факти біографій діячів штундизма, історію створення секти, деякі помітні події у внутрішньому житті штундиської общини [3, с. 167].

На сьогодні діяльність штундів є питанням малодослідженим і потребує більш ґрунтовних наукових пошуків, які дали б більш менш повне уявлення про різні сфери життєдіяльності штундистів. Також маловивченим залишається питання про передумови виникнення та поширення штундистських общин.

До сих пір немає жодної історико-етнографічної праці, в якій розглядалися б усі сфери життя штундистів: побуту, традицій, звичаї та діяльність штундів, і давалася цілісна картина їхнього становища в XIX столітті. Проте, варто відзначити, що існують історичні праці, які почали формування підґрунтя для вивчення історії штундизму.

Вагомими у вивченні історії штундизму є праці єпископа Олексія (Дородніцина) та Арсенія Рождественського. Ці дослідники зробили перший крок до започаткування історіографії цього питання. Завдяки їхнім працям було введено в науковий обіг велику кількість різноманітних документів, що ілюструють релігійну ситуацію, яка склалася в південноукраїнських землях XIX століття. Викликає цікавість праця єпископа Олексія (Дородніцина) “Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX века” [6]. Вона є досить об’ємним збірником документів з цієї теми, який майже немає коментарів автора. Автор дає можливість самому прийти до певних висновків, сформувавши своє ставлення до подій, явищ чи процесів, про які свідчать наведені ним документи. Праця ж Арсенія Рождественського “Южнорусский штундизм” є вагомим джерелом для дослідження історії виникнення штундизму [12]. Автор аналізує питання

як про виникнення, поширення, так і релігійну складову віровчення штундистів і дає їм власну оцінку.

Про зацікавленість штундизмом свідчить велика кількість статей, присвячених релігійній діяльності штундів. Ці статті були надруковані в періодичних виданнях XIX століття, зокрема в “Київській старині”: Так, В. Ястребов у статті “Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей” дає перелік праць з історії та географії південної Русі, розміщених у “Прибавление к Херсонским Епархиальным Ведомостям” з 1860 по 1885 роки, де наводить 7 статей присвячених ученню штунди [17]. Також можна назвати статті Ореста Левицького “Социнианство в Польше и юго-западной Руси” [9]; П. Лебединцева “Материалы для истории возникновения и распространения штунды на Юге России” [8] та інші. Свій внесок у дослідження цієї теми також зробили Ю. Решетников, С. Санников у дослідженні “Обзор истории Евангельско-баптистского братства в Украине”. Вони дають виклад історії виникнення, поширення, розвитку релігійних сект, зокрема штундизму, у різні періоди української історії [11]. Основний здобуток цих праць – спроба дати аналіз діяльності нової на той час релігійної течії – штундизму, і його ролі в духовному житті суспільства.

Метою статті є з’ясування передумов, які сприяли поширенню ідей штундизму серед сільського населення півдня України, дослідити причини трансформації релігійних поглядів після появи німецьких колоністів на південноукраїнських землях у кінці XVIII – протягом XIX століття.

З другої половини XVI століття ідейні хвилі реформації докотилися до України. Протестантські громади постають у Галичині, на Волині, Поділлі, у Брацлавщині та Київщині, Підляшші та Холмщині. Від цього часу протестантизм є складовою історії України [2, с. 25].

Духовне пробудження (ревівалізм) в Україні в кінці XVIII – початку XIX століття мало свої передумови – як історичні, так і релігійні.

Першою передумовою можна вважати специфічний етно-соціальний склад населення України на початку XVIII – першої чверті XIX століття, який сформувався в результаті історичних особливостей заселення відповідного регіону. Протягом 1702 по 1737 років регіон вважався місцем заслання інакодумців. Ставка робилася на те, що Україна в цей період була слаборозвиненою, безініціативною, неконфліктною, інертною територією, околицею імперії з незаселеними землями, які до того ж постійно піддавалися військовим нападам Туреччини й Кримського ханства. Проте деякі релігійні відступники, розуміючи, що контроль влади тут слабший, ніж в інших районах Російської імперії, переїжджали добровільно, чим відгороджували себе від нав’язування православною церквою своїх канонів як єдино правильних. Усе це призвело до того, що на Півдні України сформувалася специфічна обстановка, котра сприяла поширенню релігійного вільнодумства, яке стало характерною особливістю місцевого населення.

Одним з факторів, що вплинули на розвиток духовного пробудження південно-українських земель XVIII – XIX століть, була наявність серед цих жителів великої кількості німецьких переселенців (колоністів), які принесли з собою протестантизм, що легко сприймався мешкаючим на цій території населенням, яке мешкало внаслідок специфічної етно-конфесійної ситуації. “Можно, пожалуй, согласиться с тем, что в жизни русского народа было нечто такое, что создавало благоприятную почву для распространения в его среде сектантских заблуждений, но это не значит, что и самые эти заблуждения, как известная религиозная система принадлежат русскому народу и есть плод его религиозной мысли. Наличие в жизни народа известных условий или, так сказать, почвы, благоприятной для возникновения на ней известных явлений, еще не дают ручательства за то, что эти явления необходимо возникнут, когда речь идет о явлениях свободного человеческого духа...” – писав з цього приводу єпископ Олексій (Дородніцин) [6, с. 7].

Виділяють два етапи переселення німецьких колоністів на південноукраїнські землі у XVIII столітті. Варто відзначити, що основним мотивом переселення на першому етапі була саме економічна передумова, адже іноземці розуміли великий потенціал і родючість українських земель, а ось другий етап характеризувався наявністю релігійного підґрунтя.

Перші німецькі колоністи почали з’являтися в Україні на запрошення Катерини II (німкеня за походженням). 1786 року імператриця запросила іноземних колоністів “для улучшения хлебопашества и скотоводства в Новороссии из Восточной Пруссии, с берегов Вислы, менониты” [12, с. 39-40]. Ці землі були приєднані до Росії в результаті воєн з Туреччиною. Колоністам надавалися значні пільги в розмірі земельного наділу, що в десятки разів перевищував розмір наділу українського селянина, і в оподаткуванні. Крім того, меноніти отримали звільнення від військової служби. [11, с. 64]. Усі ці обставини сприяли тому, що “в 1789 г. 228 менонитских семей прибыло из Пруссии в Екатеринославскую губернию, и заняли днепровский остров Хортицин, основав здесь 8 колоний...” [12, с. 40]. За часів правління Олександра I німецькі переселенці й надалі з’являлися на території Російської імперії “в 1803 – 1804 гг. прибыло 362 семьи, для поселения которых назначены были местности в Мелитопольском уезде и в Таврической губ. (на реке Молочной)... В Бессарабии немцы поселены были по приглашению правительства в 1814 – 1817 гг. Они пришли сюда из Виртемберга, Баварии, Пруссии и др. мест...” [12, с. 40]. Політика переселення тривала й на початку XIX століття, уряд запрошував іноземних переселенців (в основному вихідців з Німеччини) на терени імперії.

Серед німців-колоністів, що заселили в цей період південні землі України, були католики, лютерани, реформати й меноніти. Такий склад переселенців визначався тим, що спонукою до переселення були, насамперед економічні, а не релігійні причини. Хоча слід зазначити, що звільнення

менонітів від військової служби було для них достатньо істотною пільгою, бо на своїй батьківщині вони часто терпіли переслідування влади за відмову від військового обов'язку.

Другий етап переселення з Німеччини на південь України припадає на середину XIX століття. Він був пов'язаний з пророцтвом Юнга-Штіллінга, що визначив датою другого приходу Ісуса Христа 1836 рік і вказав на південь Росії (Україна і Кавказ) як на місце, де християни всього світу знайдуть порятунок від майбутніх апокаліптичних явищ [11, с. 65]. В основній масі це були німецькі пієтисти-сепаратисти, послідовники Юнга-Штіллінга. Вони після 1836 року залишилися на території України. Тому можна стверджувати, що другий етап переселення німецьких колоністів мав винятково релігійні причини.

У середині XIX століття в німецьких колоніях відбувався процес ревівалізму, який набув рис штундизму. Штундизм – “есть секта рационалистического характера, наиболее распространенная на юге России”. [16, с. 937]. Ця течія виникла під впливом протестантизму серед російських і українських селян в другій половині XIX століття. Поширювався переважно в Одеському повіті. Віровчення штунди схоже з віровченнями духовних християн [14, с. 1545]. До кінця 1870-х років злилося з баптизмом. Члени цього братства збиралися для читання Слова Божого й благочестивих роздумів в особливі післяобідні години, переважно у святкові дні, й тому отримали назву штундистів. Звичай влаштовувати штундистські збори був принесений у Росію німецькими колоністами, які поселилися 1817 року в чорноморських степах [1, с. 439]. Людиною, яка була ідейним натхненником, головним діячем пієтизму та засновником штундизму вважається Яков Шпенер (1635 – 1705pp.).

Відмінністю штундизму від інших протестантських напрямків течії було те, що богослужіння могло відбуватися як у церкві, де в той час це було загальноприйнятим, так і в інших місцях. Такими місцями могли бути будинки, де мешкали самі ж штундисти (у більшості випадків це були будинки прихожан), а також під відкритим небом. Домашні збори тривали здебільшого годину – звідси й назва. У німецьких колоніях півдня України штундизм мав два різновиди: штунда пієтична й штунда серед менонітів.

Серед реформатів і лютеран була поширеною штунда пієтична – практикували зібрання людей, які належали до офіційної церкви, але сумнівалися в правильності свого вибору. Поширення пієтичної штунди тісно пов'язане з ім'ям реформаторського пастора Йоганна Бонкемпера (1796 – 1857pp.), який з 1824 року проповідував у німецьких колоніях півдня України [15, с. 75]. Він усіляко підтримував серед своїх парафіян проведення так званих біблійних годин. Сам він належав до Базельського Товариства євангельських місій, яке 1818 року отримало запрошення російського уряду направити своїх працівників-проповідників для духовного наставництва німецьких переселенців, які на той час жили на півдні України.

Другий різновид штунди південно-українських земель – штунда серед менонітів – притаманна саме місцевим менонітам і є унікальною, адже більше ніде у світі не трапляється. Ідеологом цього різновиду штундизму вважається пієтист-сепаратист Едуард Вюст (1818 – 1859рр.), який був яскравим представником так званого “нового пієтизму”. Вюст прибувши до Російської імперії 1845 року розпочав свою релігійну діяльність в Молочанському менонітському окрузі, який уходив до складу Таврійської губернії. Його релігійна діяльність була досить плідною, бо в недовзі з’явилися так звані “вюстівські гуртки”. Наслідком впливу цих гуртків став вихід його членів зі своїх офіційних церков. Завдяки “вюстівським гурткам” кількість однодумців зростала і штундизм поширювався на нові території. Це і була головна особливість цього різновиду штундизму. Популярність цих гуртків викликала необхідність створення 1860 року нової общини, запропонованої в молочанській і хортицькій менонітських колоніях, де віруючі вирішили створити нову общину, в яку входили б душі, що лише “воскресли” [11, с. 67].

Ця община виникла на Молочних водах 1860 року, об’єднавши 18 віруючих, що вийшли зі своїх офіційних общин, і прийняла назву “Братські меноніти”. 1862 року віруючі цієї общини вже практикували хрещення через занурення, тобто стояли вже практично на баптистських принципах [11, с. 67]. Баптистами (від грец. – хрестити) називаються ті сектанти, які не визнають відмітних правил хрещення, які здійснюються в інших християнських общинах [5, с. 640]. Особливо гостре невдоволення керівництва менонітів викликала поява “братських менонітів”, що й призвело до жорстких утисків представників цієї общини. “Начало окончательному отделению сектантов от православной церкви было положено штундистами, принявшими баптизм. Принятие штундистами баптизма произвело в среде сектантов разделение, но это разделение нисколько не ослабило их силы. Баптизм, отрывая мало-помалу от штундизма его членов, воздействовал на остальную массу штундистов. Результатом этого воздействия явилось усиление организации штундистских общин” зазначав у своїй праці “Южнорусский штундизм” Арсеній Рождественський [12, с. 99 – 100].

Отже, на південноукраїнських землях виникають перші общини баптистів, які мали у своєму складі віруючих тільки німецького походження. Тому всі ці моменти сприяли підготовці духовного пробудження на теренах України.

Другою передумовою релігійного пробудження південноукраїнських земель було поширення Священного Письма серед російсько-українського населення на початку XIX століття.

1816 року з’явилася повна слов’янська Біблія, яка була надрукована російською мовою. У наступні роки вона піддавалася багаторазовому перевиданню, причому окремі частини з Біблії перекладалися іншими мовами народів Російської імперії. Також 1822 року вийшов російський переклад

Нового Завіту, який був надрукований 25-тисячним тиражем за вимогою царя Олександра I. А 1820 року почали переклад російською мовою Старого Завіту. Згодом був перекладений Псалтир, а за ним 1825 року дійшла черга й до П'ятикнижжя [11, с. 69].

Третьою передумовою духовного пробудження на українських землях стала реформа 1861 року, у результаті якої селяни отримали “полные права свободных сельских обывателей” [4, с. 28], але не отримали разом з нею основного засобу існування – землі. Ці обставини змушували щойно звільнених селян йти найматися на заробітки. У той час Південь України мав сприятливі умови для розвитку сільського господарства, тому селяни наймалися на роботу переважно до заможних господарів, якими в той час часто були німецькі колоністи (солтиси), які мали чималі й добре розвинені господарства. Тиск був не лише економічним, а й психологічним. На селян сильно впливали глузування німецьких фермерів над православним постом, зокрема використовувався такий нескладний аргумент: “Ми їмо сало та п'ємо пиво у піст і багатіємо, а ви їсте сухарі з водою й лишаєтеся жебраками” [13, с. 112].

Позитивним моментом для селян, які змушені найматися на роботу було те, що в більшості випадків німецькі переселенці розміщували свої господарства поблизу російсько-українських сіл. “Из крестьян уклонились в штунду большею частью низшие слои, голяки, необеспеченные материально на родине и потому принужденные искать пропитания на стороне. Долгие скитания по разным краям приучают к разнообразию, воспитывают индифферентизм ко всем формам быта и проявлениям жизни, в том числе и к религии, – ослабляют традиционную привязанность к родной вере и обрядам и следовательно делают человека более восприимчивым к сторонним влияниям” [7, с. 597-598]. Ці обставини змушували бідні прошарки населення переходити в штунду, незважаючи на свої релігійні переконання, що й призвело до їхньої релігійної переорієнтації задля своїх матеріальних благ.

Свобода, яку надала реформа 1861 року, пробудила в селян усвідомлення власної гідності, але вони залишалися незадоволеними своїм становищем, викликаним відсутністю власної землі. Варто відзначити, що незадоволення наслідками реформи 1861 року аж ніяк не було пов'язане з тим, чи селянин православний, чи перейшов до штундизму або ж баптизму. Бажання будь-якого землероба мати земельну ділянку було заповітною мрією українського селянина незалежно від його релігійних переконань.

У зв'язку з цим викликають інтерес події, що мали місце в м. Любомирці, одному з майбутніх осередків духовного пробудження в Україні, після оголошення там маніфесту 1861 року. Незадоволеність умовами звільнення набула тут гострого характеру: селяни підняли бунт, для приборкання якого була потрібна військова сила. Наступного року бунт повторився, причому знову були необхідні війська для втихомирення селян [11, с. 72].

Після придушення бунту “народ, по всей видимости, затих и подчинился требованиям властей, но не затихла вражда, не затихло волнение умов, возбужденных ошибочными слухами о воле-волюшке” [10, с. 30]. Пізніше свободолюбство виявилось і в релігійному житті селянства південно-українських земель.

Четвертою передумовою ревівалізму була духовна складова російсько-українського населення. Усім відомо, що офіційною й панівною релігією серед населення Російської імперії було православ'я, яке, починаючи з другої половини ХІХ століття, почало переживати перманентну кризу, що й дало поштовх для розвитку вільнодумства на всій території імперії.

Одержавлення православної церкви звело глуху стіну недовіри та неприязні між парафіянами і духовенством, породило антицерковні настрої не лише серед селянства, а й серед інтелігенції, послабило ідеологічний вплив церкви на всі верстви суспільства. Тривалий занепад православ'я призвів до вкорінення як на території самої імперії, так і, зокрема, в Україні ледве осягненого розмаїття релігійних общин, які із середини підточували ідеологічні підвалини держави. Ці процеси викликали серйозне занепокоєння і самодержавства, і самої офіційної конфесії, які вбачали в них істотну загрозу для свого панування [15, с. 73].

Таким чином, штундизм у південноукраїнських землях у кінці ХVІІІ – протягом ХІХ століття отримав підґрунтя для подальшого розвитку своєї релігійної діяльності. Вище перелічені передумови сприяли поширенню вчення штунди серед православного населення України.

Глибока криза православної віри, малоефективність засобів протидії штундизму призвели до поширення його впливів на території України. Напруга в стосунках штундистських громад із офіційною конфесією (православ'ям) пояснювалася протилежністю їхніх поглядів та інтересів. Сектанти намагалися проникнути в православне середовище, що викликало невдоволення та протидію з боку офіційної церкви.

Деякі селяни, які були незадоволені офіційним богослужінням, удавалися до пошуків істинної віри за межами традиційної церкви. Прагнучи реалізувати бажання богошукання, вони опинялися в штундистських релігійних общинах.

Історія раціоналістичного сектантства в південноукраїнських землях є недостатньо вивченою, зокрема побут, традиції, звичаї, релігійні обряди сектантів, які проводили свою релігійну діяльність на той час. Нині немає жодної етнографічної праці, яка дала б повний аналіз усіх сфер життя штундів у кінці ХVІІІ – протягом ХІХ століття. Слід казати, що проблемою є відсутність нових джерел для більш комплексного вивчення історії виникнення, поширення, розвитку релігійних сект, зокрема штундизму. При цьому велика кількість архівних документів з історії штундизму залишається неопрацьованою, а тому залишається недоступною для більшості дослідників з цієї проблематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Булгаков С.В. Православие: Праздники и посты; Богослужение, требы. Расколы, ереси, секты; Противные христианству и православию учения; Западно-христианские вероисповедания. Сборы Восточной, Русской и Западной церквей. ("Из настольной книги для священно-церковнослужителей") / Предпол., сост., подг. текста и коммент. А.В. Буганова. – М.: Современник, 1994. – 575 с.
2. Горошко А. Протестанти... Кто вони? // Свобода. – 2007. – 16 лютого.
3. Грозний Д.А. Штундизм в Херсонській губернії (історіографічний аспект) // Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 10. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 166 – 174.
4. Документы крестьянской реформы // Российское законодательство X – XX вв. – Т. VII. – М.: Юрид. лит., 1989. – 432 с.
5. Европейский баптизм – родоначальник малорусской штунды // Киевская Старина. – Т. XIII. – Декабрь, 1885. – С. 639 – 650.
6. Епископ Алексей (Дородницин). Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX вв. – Казань: Центр. тип., 1908. – 690 с.
7. Журнально-газетные статьи и материалы по южно-русской истории // Киевская Старина. – Т. XI. – Март, 1885. – С. 597 – 612.
8. Лебединцев П. Материалы для истории возникновения и распространения штунды на Юге России // Киевская Старина. – Т. X. – Ноябрь, 1884. – С. 499 – 506
9. Левицкий О. Социнианство в Польше и юго-западной Руси // Киевская Старина. – Т. II. – Июнь, 1882. – С. 401 – 432.
10. Недзельницкий И. Штундизм, причины появления и разбор учения его / Изд. 2-е. – СПб., 1899. – 246 с.
11. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
12. Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб.: Типография Департамента Уделов, 1889. – 295 с.
13. Савченко С.В. "Заблудла" та "вірна" паства очима православних місіонерів півдня України на початку XX століття (за матеріалами "Екатеринославских Епархиальных ведомостей") // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 107 – 127.
14. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров / 4-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 1632 с.
15. Хитровська Ю.В. Православна церква та штундизм на правобережній Україні в 2-й половині XIX – XX століття // Громадсько-політичний науковий збірник. – Випуск 9. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 73 – 84.
16. Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А. Брокгауз /Лейпциг/, И.А. Эфрон/ Петербург. – СПб.: Типо-литография И.А. Эфрона. – Т. 39а. – 1903. – 960 с.
17. Ястребов В. Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей // Киевская Старина. – Т. XIII. – Октябрь, 1885. – С. 343 – 350.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етно-релігійний аспект діяльності штундів Херсонської губернії в середині XIX – на початку XX століття.